

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Constructing colonial legitimacy in the Moluccas, 1750-1870

Post, P.G.

Citation

Post, P. G. (2025, October 23). *Constructing colonial legitimacy in the Moluccas, 1750-1870*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4279515>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4279515>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Samenvatting

De constructie van koloniale legitimiteit in de Molukken, 1750-1870

Dit proefschrift onderzoekt hoe het Nederlandse kolonialisme in de Molukken – het oorspronkelijke hart van het Nederlandse specerijenimperium – tussen 1750 en 1870 werd gelegitimeerd. Met een focus op de gouverneurs in Ambon en Ternate wordt geanalyseerd hoe zij veranderende rechtvaardigingen voor hun gezag, in dit onderzoek aangeduid als 'legitimiteitsnarratieven', ontwikkelden en binnen het ambtelijke apparaat overdroegen, en hoe deze narratieven zich verhielden tot de alledaagse bestuurspraktijk.

De dissertatie betoogt dat in het hart van het negentiende-eeuwse Nederlandse kolonialisme een opvallende paradox schuilgaat: hoewel negentiende-eeuwse bestuurders de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) – die de regio van het midden van de zeventiende eeuw tot haar opheffing in 1799 had gedomineerd – als corrupt veroordeelden en hervormingen beloofden op basis van verlichte principes, bleven zij zich bij het vormgeven van het koloniale bestuur baseren op bestuursstructuren, juridische kaders en bureaucratische routines uit het Compagniestijdperk. De overgang van Compagnie- naar staatsbestuur betekende dan ook geen wezenlijke transformatie, maar veeleer het voortzetten van fundamentele patronen van overheersing onder een vernieuwd ideologisch kader.

Door te kijken naar deze paradox via de narratieven en praktijken van bestuurders, geeft deze dissertatie inzicht in het ontstaan van een Nederlandse koloniale mentaliteit die tot op de dag van vandaag doorwerkt. In recente jaren is er steeds meer aandacht voor hoe het kolonialisme de Nederlandse samenleving heeft gevormd, waarbij andere dynamieken worden opgemerkt voor de Oost en de West. Waar voor het Caribisch gebied de focus ligt op slavernij en de doorwerking daarvan in hedendaags institutioneel racisme, is de aandacht voor de koloniale aanwezigheid in Indonesië vooral gericht op de twintigste eeuw, met name hoe een koloniale mentaliteit bijdroeg aan de gewelddadige onderdrukking van de Indonesische onafhankelijkheidsbeweging.

Wat tot nu toe ontbreekt is inzicht in de wortels van deze koloniale mentaliteit: hoe ontstond dit Nederlandse koloniale denken eigenlijk en hoe werd het van generatie op generatie overgedragen? Dit proefschrift toont aan dat koloniale denkbeelden niet abstract ontstonden, maar systematisch werden geconstrueerd via de alledaagse praktijk van bestuur, dat wil zeggen: via bureaucratische routines, administratieve procedures en dagelijkse

besluitvorming die ideeën over hiërarchie, huidskleur en cultuurverschil diep verankerden in het denken van bestuurders. Dit historische inzicht in de constructie van koloniale mentaliteiten is essentieel om te begrijpen hoe koloniale erfenissen vandaag nog steeds Nederlandse instituties en denkpatronen beïnvloeden.

De toegenomen aandacht voor de Nederlandse koloniale mentaliteit is niet alleen het resultaat van maatschappelijke verschuivingen, maar ook van drie historiografische ontwikkelingen rond het Nederlandse koloniale verleden. Ten eerste overheerste lange tijd het beeld van de VOC als een louter commercieel gedreven handelscompagnie die zich door een gebrek aan ideeën onderscheidde van het meer ideologisch gemotiveerde Spaanse of Portugese imperialisme. Hierdoor kregen de intellectuele fundamenten van het Nederlandse koloniale gezag lange tijd weinig wetenschappelijke aandacht. Een tweede discussie betreft de recente bijstelling van dit beeld, waarbij historici hebben benadrukt hoe belangrijk de Verlichting was in het vormen van de Nederlandse koloniale mentaliteit. Zij hebben laten zien hoe achttiende- en negentiende-eeuwse bestuurders Verlichtingsideeën aanwendden om imperiaal gezag te legitimeren, al heeft dit onderzoek zich grotendeels gericht op canonieke denkers in plaats van alledaagse bestuurspraktijk – ondanks inzichten uit de Britse koloniale historiografie waaruit blijkt dat ideologieën juist vorm kregen in de dagelijkse bureaucratische routines in de koloniën zelf. Ten derde is de overgang van de VOC naar staatsbestuur lange tijd gepresenteerd als een breukvlak tussen traditionele mercantiele exploitatie en verlicht territoriaal gezag, waarbij historici zich hebben gericht op de bestudering van óf de VOC óf de koloniale staat, zonder de onderliggende continuïteiten centraal te stellen.

Deze historiografische lacunes – de beperkte aandacht voor de Nederlandse koloniale ideologie, de nadruk op canonieke denkers boven bestuurspraktijk, en de veronderstelde breuk rond 1800 – onderstrepen de noodzaak om te onderzoeken hoe kolonialisme werd gelegitimeerd binnen de dagelijkse werking van het koloniale bestuur, waarbij wordt voorbij gegaan aan traditionele historische afbakeningen. Dit onderzoek beoogt deze lacunes aan te vullen door te analyseren hoe legitimizeitsnarratieven zich ontwikkelden binnen de dagelijkse bestuurspraktijk van koloniale gouverneurs.

Met deze observaties in het achterhoofd stelt dit proefschrift drie centrale vragen: ten eerste, hoe veranderde de bestuurlijke rol van gouverneurs in Ambon en Ternate tussen 1750 en 1870? Ten tweede, op welke wijze ontwikkelden legitimizeitsnarratieven zich en werden zij beïnvloed door de veranderende rol van gouverneurs? En ten derde, in hoeverre paste het

dagelijkse koloniale bestuur in deze regio's zich aan veranderende narratieven aan dan wel bleef het steunen op gevestigde VOC-praktijken?

Om deze vragen te beantwoorden, richt dit onderzoek zich op drie onderling verbonden dimensies van koloniale legitimiteit: hoe gouverneurs hun rol in de praktijk uitoefenden, hoe zij koloniale systemen rechtvaardigden via legitimiteitsnarratieven, en hoe het koloniale bestuur werd beïnvloed door deze veranderende narratieven. Juist om te begrijpen hoe gouverneurs nadachten over legitimiteit, is het essentieel eerst te begrijpen wat zij deden – in de eerste plaats waren zij namelijk bestuurders die over grote autonomie beschikten en bevoegdheden combineerden als bestuurders, rechters, kooplieden en militaire bevelhebbers. Deze veelzijdige rol confronteerde hen voortdurend met legitimatievraagstukken en creëerde zo een dynamische wisselwerking tussen bestuurspraktijk en rechtvaardiging.

Om deze wisselwerking te onderzoeken, staan in de analyse 'legitimiteitsnarratieven' centraal: de terugkerende rechtvaardigingen en discursieve strategieën waarmee koloniale bestuurders hun gezag onderbouwden. Deze narratieven omvatten bijvoorbeeld rechtvaardigingen van het Nederlandse gezag als vrede-stichter tussen rivaliserende lokale vorsten, als beschermer van het gereformeerde geloof, of als brenger van beschaving en vooruitgang. De narratieven pasten zich aan veranderende contexten aan, verschuivend van VOC-rechtvaardigingen rond commerciële belangen en territoriale controle naar negentiende-eeuwse visies op beschavingsmissie en welzijn, maar de vraag blijft in hoeverre de nieuwe idealen uit de negentiende eeuw leunden op diep verankerde stereotypes en bestuurspraktijken. Om deze continuïteiten te doorgronden analyseert dit onderzoek hoe het koloniale bestuur zelf reageerde op deze verschuivende narratieven en in hoeverre bestuurspraktijken daadwerkelijk transformeerden of verankerd bleven in VOC-tradities.

Gezien deze benadering bieden de Molukken een waardevol analytisch perspectief vanwege hun paradoxale positie in de Nederlandse koloniale geschiedenis. Deze vulkanische eilanden vormden in de zeventiende eeuw de absolute focus van de VOC, omdat zij een natuurlijk monopolie hadden op specerijen als kruidnagel, nootmuskaat en foelie – producten die zo waardevol waren dat Europese mogendheden, in samenwerking met Molukse vorsten, er meedogenloze oorlogen om voerden. In de negentiende eeuw waren de eilanden in economische betekenis achteruitgegaan, voornamelijk omdat de Britten en Fransen deze gewassen met succes naar hun eigen koloniën hadden overgebracht. Toch behielden zij

aanzienlijke symbolische en strategische betekenis als de plaats waar de macht van de Compagnie in Azië voor het eerst was geconsolideerd.

De langdurige verstrengeling van de regio met het Nederlandse bestuur heeft een rijk en gevarieerd bronnencorpus opgeleverd, dat kan worden geraadpleegd in Den Haag, Londen en Jakarta. Kerndocumenten die in deze studie centraal staan zijn memories van overgave – uitvoerige documenten die fungeerden als zowel administratieve handleiding als ideologische leidraad – verdragen met lokale heersers, processtukken, privébriefen en wetenschappelijke publicaties, veelal opgesteld door gouverneurs zelf. Door deze bronnen naast elkaar te zetten is het mogelijk zowel de retoriek als de praktijk van het koloniale bestuur nauwgezet te reconstrueren. De contrasterende bestuursmodellen van Ambon (overwegend direct bestuur over grotendeels christelijke onderdanen) en Ternate (overwegend indirect bestuur via een islamitisch sultanaat) bieden daarbij een uitgelezen mogelijkheid om te onderzoeken hoe gemeenschappelijke kaders in uiteenlopende politieke en sociale contexten werden aangepast.

Om te onderzoeken hoe koloniale legitimiteit werd geconstrueerd, is dit proefschrift opgebouwd uit drie delen. Deel I reconstrueert hoe VOC-gouverneurs in de tweede helft van de achttiende eeuw hun rol vormgaven en hun gezag rechtvaardigden. Deel II analyseert hoe de legitimiteitsnarratieven werden herzien na de ondergang van de Compagnie en de vestiging van de koloniale staat. Deel III verschuift van een chronologische naar een thematische benadering en onderzoekt hoe oudere bureaucratistische structuren voortleefden binnen de domeinen van diplomatie, slavernij en discussies over vestigingskolonialisme. In deze drie delen ontwikkelt het onderzoek een opbouwend argument: dat koloniale legitimiteit in de Molukken geen breuk vormde tussen Compagnie en staat, maar veeleer het resultaat was van een proces van aanpassing en heruitvinding.

Deel I reconstrueert hoe VOC-gouverneurs in de tweede helft van de achttiende eeuw bestuurden en hun gezag legitimeerden, en laat zien hoe zij uitgebreide narratieven van legitimiteit ontwikkelden die opmerkelijk duurzaam bleken. Met slechts minimaal toezicht vanuit het centrale gezag opereerden deze 'absolute monarchen', zoals sommige bezoekers hen karakteriseerden, met een vrijwel onbeperkte macht, waarbij zij wetgevende, uitvoerende, rechterlijke en militaire bevoegdheden combineerden, aangevuld met religieuze verantwoordelijkheden. In hun memories van overgave beschreven zij niet alleen hoe de

gouverneur zijn ambt moest uitoefenen, maar boden zij ook een bredere rechtvaardiging voor het Compagniesbestuur dan enkel economische motieven.

Geïnspireerd door werken van auteurs als Valentijn en Rumphius, ontwikkelden gouverneurs een rijk historisch narratief waarin de VOC werd neergezet als rechtvaardige beheerder van de specerijenteelt, vreedstichter tussen lokale vorsten – met name de rivaliserende sultanaten van Ternate en Tidore – en als hoedster van het gereformeerde geloof. Deze narratieven waren doordrenkt van onderscheiden tussen Europeanen en Molukkers, waarbij religie, huidskleur en afkomst een hiërarchisch kader vormden dat bestuurders als vanzelfsprekend toepasten om hun eigen bestuur te rechtvaardigen. Vanaf de jaren 1770 kwam dit narratief echter onder druk door Britse concurrentie, lokale tegenstand onder leiding van prins Nuku van Tidore, en corruptie binnen de Compagnie zelf. Toen hervormingspogingen faalden, klampten bestuurders zich vast aan het traditionele verhaal, waardoor het systeem steeds meer op dwang en geweld kwam te leunen.

Deel II onderzoekt de opkomst van een nieuw legitimeitsnarratief in het begin van de negentiende eeuw, met name vanaf het begin van de jaren 1820. Hoewel de VOC in 1799 formeel werd ontbonden, betekende deze periode niet de ingrijpende breuk die in de historiografie vaak wordt verondersteld. In de onrustige jaren na 1803, toen de eerste Britse bezetting van zowel Ambon als Ternate ten einde kwam, bleven bestuurders vasthouden aan traditionele VOC-structuren en -praktijken. Zelfs de hervormingen van gouverneur-generaal Daendels na 1808, die het bestuurlijke takenpakket van de gouverneur weliswaar wijzigden, brachten nauwelijks verandering in het onderliggende legitimeitsnarratief.

Het echte keerpunt kwam pas met het bezoek van gouverneur-generaal Van der Capellen aan de Molukken in 1824, waar hij openlijk de misstanden uit de VOC-tijd veroordeelde, het specerijenmonopolie afschafte en een 'verlicht' bestuur beloofde, gebaseerd op een beschavingsmissie en het bevorderen van lokaal welzijn. Deze nieuwe legitimeitsnarratieven waren onlosmakelijk verbonden met veronderstellingen over Europese superioriteit en de zogenaamde achtergesteldheid van Molukse gemeenschappen, die volgens bestuurders als Van der Capellen nog niet het Europese beschavingsniveau hadden bereikt.

Toen het monopolie in 1825 na druk vanuit de metropool toch werd hersteld, werd Van der Capellens retoriek geherinterpreteerd: het monopolie zou noodzakelijk zijn om de 'arme Molukker' te beschermen, die volgens bestuurders niet in staat was te concurreren in

een vrije markteconomie. Dit argument kreeg nog extra kracht door het steeds explicieter en systematischer wordende raciale denken in de tweede helft van de negentiende eeuw, dat hiërarchieën van verschil verder verankerde in het koloniale bestuur. Zo wisten bestuurders de schijn van een nieuw tijdperk te wekken door steeds te verwijzen naar de zogenaamd ingrijpende hervormingen van Van der Capellen in 1824, terwijl in werkelijkheid de kern van het Compagniestelsel nog vier decennia overeind bleef.

De ware omvang van deze erfenissen uit de Compagniestijd komt aan het licht in Deel III, dat een thematische benadering kiest om te laten zien dat negentiende-eeuwse koloniale bestuurders in de Molukken, ondanks hun nieuwe legitimiteitsnarratief waarin zij zich kritisch afzetten tegen de VOC, in de praktijk in drie kernterrainen van bestuur sterk bleven leunen op Compagniesmethoden. In de diplomatieke omgang met Molukse vorsten maakten bestuurders ruim gebruik van VOC-documenten zoals de 'Instructie voor de Regenten' uit 1771, terwijl lokale vorsten op hun beurt strategisch naar de erfenis van de Compagnie verwezen om hun verzet te legitimeren. Pogingen om na 1817 de slavenhandel af te schaffen en binnen de koloniale staat een einde te maken aan slavernij maakten duidelijk dat, ondanks formele verboden, de handel in mensen bleef bestaan en de regelgeving grotendeels was geënt op VOC-voorschriften. Ook in de jaren 1850, tijdens debatten over vestigingskolonialisme en landbezit, werd opnieuw teruggegrepen op interpretaties van oude Compagniescontracten, waarmee bestuurlijke en juridische kaders uit de VOC-tijd werden voortgezet. Juist in deze debatten werd de veronderstelde 'natuurlijke' rol van Europeanen als opzichters en heersers tegenover Molukkers als arbeiders benadrukt, waardoor raciale hiërarchieën steeds explicieter onderdeel werden van het koloniale narratief.

Deze voorbeelden laten zien hoe hardnekkig VOC-praktijken bleven doorwerken, zelfs op terreinen waar de hervormingsretoriek het krachtigst klonk, en maken duidelijk dat achter de façade van retorische vernieuwing een sterke institutionele continuïteit schuilging. De analyse benadrukt dat deze tegenstrijdigheden niet louter voortvloeiden uit hypocrisie of bewuste misleiding, maar uit de structurele erkenning dat het herstel van het Nederlandse gezag in de negentiende eeuw, na twee periodes van Brits tussenbestuur, in de praktijk noodgedwongen was terug te vallen op bestaande kennisvormen en bestuurspraktijken om te kunnen functioneren. Veel koloniale bestuurders waren zich scherp bewust van deze spanningen. Gouverneur-generaal Van den Bosch merkte bijvoorbeeld op dat "de rol van eenen hervormer te spelen, heeft op zichzelf zoo veel vleyends voor de eigenliefde, dat men

daardoor verblind [wordt]”, waarbij hij constateerde dat hervormingspogingen vaak leidden tot “het onkruid met het goede uitroei[en]”, waardoor bestuurders zich genoodzaakt zagen “tot het voorgaande openlijk of meer bedekt terug te keren”.¹⁸ Deze zelfreflectie suggereert dat het voortbestaan van VOC-praktijken niet louter toevallig was, maar vaak een bewuste en strategisch nuttige keuze om de koloniale controle te behouden.

Dit terugvallen op gevestigde praktijken werd grotendeels bepaald door de institutionele kaders waarbinnen koloniale bestuurders opereerden. Deze kaders vormden hun wereldbeeld, waardoor bepaalde manieren van denken vanzelfsprekend leken en alternatieve benaderingen nauwelijks in beeld kwamen. In plaats van zich strikt aan ideologische standpunten te houden, combineerden bestuurders pragmatisch nieuwe ideeën met bestaande praktijken, omdat VOC-structuren beproefde handvatten boden om koloniale macht uit te oefenen. Belangrijk is dat deze institutionele continuïteit niet alleen werd versterkt door Nederlandse bestuurders, maar ook door lokale vorsten die VOC-structuren gebruikten om hun eigen politieke strategieën en vormen van verzet te onderbouwen. Zo ontstond een complex web van wederzijdse afhankelijkheid van koloniale erfenissen, wat helpt te verklaren waarom er zulke fundamentele tegenstrijdigheden schuilden in het zogenaamd verlichte koloniale bestuur.

De focus van dit onderzoek op de Molukken, hoewel die belangrijke patronen van koloniaal bestuur blootlegt, beperkt de mate waarin deze bevindingen ook gelden voor andere gebieden van het Nederlandse rijk. Deze eilanden zijn mogelijk niet representatief voor regio's met een andere economische basis, een kortere Nederlandse aanwezigheid of een afwijkende lokale politieke structuur. Daarnaast is de analyse vooral gebaseerd op Nederlandse bestuurlijke bronnen, in het bijzonder memories van overgave van gouverneurs en hun andere ambtelijke correspondentie. Hierdoor komen vooral koloniale perspectieven naar voren, terwijl inheemse reacties en vormen van agency minder goed zichtbaar zijn. Sporen van lokale stemmen duiken wel op in verdragen, rechtszaken en momenten van verzet, maar het archief als geheel is onmiskenbaar gevormd door koloniale machtsverhoudingen. Dat kan ons beeld vertekenen van hoe narratieven van legitimiteit door Molukse gemeenschappen zijn ontvangen, betwist of juist overgenomen. Tot slot valt het eindpunt van dit onderzoek in 1870,

¹⁸ In: Angelie Sens, *De kolonieman. Johannes van den Bosch (1780-1844). Volksverheffer in naam van de koning* (Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2019), 219.

vóór de periode van hoogimperialisme en de grote bestuurlijke hervormingen die het Nederlandse koloniale bestuur in de late negentiende eeuw ingrijpend veranderden. Daarmee blijven vragen open over hoe de hier geschetste patronen zich in de laatste decennia van het koloniale bewind en in de overgang naar onafhankelijkheid hebben ontwikkeld.

Ondanks deze beperkingen hebben de fundamentele patronen die uit dit onderzoek naar voren komen grote betekenis voor ons begrip van hoe Nederland nog altijd worstelt met zijn koloniale verleden. De denkbeelden die in de archieven naar voren komen – de neiging om uitbuiting te herdefiniëren als bescherming, het hardnekkige geloof in Europese superioriteit en het vermogen om systemen van ongelijkheid te handhaven terwijl men humanitaire bedoelingen proclameerde – verdwenen niet met het einde van het formele kolonialisme, maar raakten diep verankerd in de Nederlandse institutionele cultuur. Door deze mechanismen bloot te leggen helpt dit onderzoek te begrijpen hoe historische denkbeelden over hiërarchie en verschil nog steeds doorwerken in hedendaagse vormen van racisme en discriminatie. De erfenissen van de *Kompeni*, zoals de VOC in Indonesië nog steeds wordt genoemd, zijn daarmee meer dan een historische curiositeit: zij bieden inzicht in hoe koloniale mentaliteiten werden gevormd, overgedragen en aangepast, en vormen zo een basis voor het begrijpen van de complexe relaties tussen verleden en heden die onze wereld blijven beïnvloeden.